

MÖVZU 4. CƏMIYYƏTİN QENDER ŞƏKLİ İNTİBAH ŞƏRTLƏRİNDƏ: ŞƏRQ VƏ AVROPA

Nizami Gəncəvinin əsərlərində qadın şəxsiyyətinə münasibət. Şərqi İntibahı dövründə Azərbaycanın görkəmli qadınları.

Bir sıra Avropa ölkələrində feodal münasibətlər XVI əsrdə sona çatsa da, Şərqdə – bizim əsrə kimi, Avropanın digər ölkələrində isə XIX əsrə kimi davam etdi. Bir sözlə, tarixdə elmi, ədəbi, mədəni hadisələrin müxtəlif ölkələrə heç də eyni vaxtda daxil olmadığına dair çox sayda misallar mövcuddur. Buna görə də qeyd-şərtsiz şəkildə İntibahın müəyyən əsrin məhsulu olduğu və başqa bir vaxtda digər ölkələrdə yaranma bilmədiyini israr etmək düzgün olmaz.

İntibahın məzmunundan danışırıqsa, onda əvvəllər söylədiyimiz kimi, o, ictimai fikrin və insan düşüncəsinin ən müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Onun sosial, siyasi və fəlsəfi mahiyyəti ədəbi-estetik mahiyyətindən heç də az əhəmiyyətli deyildi, yəni ki İntibah tənqidi həyatın bütün sahələrində böyük bir dönüş yaratmışdı.

Azərbaycana qayıtsaq, burada İntibah üçün zəmin hələ VIII əsrdə – IX əsrin əvvəlində yaranmışdı və Nizami Gəncəvi poeziyasında ən parlaq əksini taparaq səkkiz əsr davam etmişdir. Nizami Şərqi bədii fikir tarixində ilk dəfə olaraq tənqidi dərəcədə bitkin qadın obrazları yaratmış, şəriət əhəmiyyətlərinə qarşı çıxmışdı. Poetik sözün ovsunlu gücü ilə şair adət qanunvericilərinin konservativ baxışına təsir etməyə çalışırdı. Və maraqlıdır ki, bu məsələnin həllində Nizaminin «türk ruhu» özünü daha aydın aşkar edir. Axı islamdanqa-bağlı qədim Azərbaycanlılara – böyük şairin əcdadı olan türkdilli qəbilələrə – azad qadın ruhu xas idi. Nizaminin qadın portretləri sizə kökü qədimlərə gedən «Kitabi-dədə Qorqud» xalq dastanındakı Burlaxatun, Banuçiçək, Selcanları xatırlatmırmı? Adama elə gəlir ki, Dəli Domrulun sevimli ərinin xətrinə həyatını verməyə hazır olan sədaqətli arvadı zamanla bağlı olaraq yeni xüsusiyyətlər, yeni mənəvi keyfiyyətlər əldə edərək dünya ədəbiyyatının əbədi obrazlarından biri olan Leyliyə çevrilmişdir. «Yeddi gözəl»dəki slavyan gözəli Banuçiçəyin, Selcanxatunun doğma bacısına oxşayır. Şair özü də yaratdığı bədii Şirin obrazı ilə «qıpçaq gözəli» olan həyat rəfiqəsi Afaq arasında çox bənzərlik tapırdı. Nizaminin qadın obrazlarına qətiyyət və alicənablıq, mərdlik kimi xüsusiyyətlər xasdır. Nizami qadına layiqli insan kimi, kişi ilə barabər hüquqlu vətəndaş kimi yanaşır və öz bədii palitrasının ən gözəl rənglərini qadın qabiliyyətinin təsvirinə ayırır. Sonrakı dövrlərdə də tək Şərqi yox, həm də Qərbi ədəbiyyatında Nizamidəki qədər ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə, psixoloji mənada açılan dərin qadın xarakterlərinə seyrək rast gəlmək mümkündür.

Tarix ölkənin həyatında, dövlətçiliyin möhkəmlənməsində müəyyən rol oynamış, yadelli işğalçılarla mübarizədə mərdlik nümayiş etdirmiş, ölkənin ictimai həyatında iştirak etmiş bir çox Azərbaycanlı qadınların adını özündə saxlamışdır. Belə ki, XII-XIII əsrlərdə yaşayan və fəaliyyəti ilə məşhurlaşan: şəhərin abadlaşmasına, mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət verən, şəhəri yadelli işğalçılardan xilas etmək üçün hər bir mümkün şeyi edən Təbriz hökmdarı Zəhidə xatun; onun qızı Cəlalyyə; nəvəsi, Ruin-Dec qalasının sahibəsi Silafə; Cahan Pəhlivanın arvadı Quteyba xatun kimi qadınların adını çəkmək olar.

Öz ağılı, fəaliyyəti ilə məşhurlaşan Azərbaycan qadınlarından biri Möminə xatun (doğulduğu il müəyyən olunmayıb; 1175-ci ildə vəfat edib) idi. O, II Sultan Toğrulun arvadı idi; onun ölümündən sonra isə Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin arvadı olan Möminə xatun ərinin və övladları Nəsrəddin Məhəmməd Cahan Pəhlivanın və Müzəfərəddin Osman Cahan Arslanın hökmdarlığı dövründə böyük siyasi rol oynamışdı. Salnaməçi Sədrəddin əl Hüseyni yazır ki, Möminə xatun həmişə Şəmsəddin Eldənizi ölkə səyahətlərində müşayiət edirdi; dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində onun fikri ilə hesablaşırdılar. Möminə xatun xalq arasında da böyük hörmətə layiq idi,

çünkü ölkə vətəndaşlarının tale və maraqlarına biganə deyildi; mədəniyyətin, maarifin inkişafına köməklik edirdi. Bu ağıllı və hörmətəlayiq qadının şərəfinə Naxçıvanda nadir və möhtəşəm məqbərə tikilmişdir.

Sultan Toğrulun qızı, Atabəylər dövlətinin son hökmdarı olan Müzəfərəddin Özbəyin arvadı, XIII əsrin əvvəlində yaşamış Mehrican xatun da görkəmli şəxsiyyət olmuşdur. O, dövlətin idarə olunması və siyasətlə bağlı məsələlərdə fəal mövqeyə malik idi.

Xarəzmşah Cəlaləddin özünün çoxminlik ordusu ilə Atabəylərin hakimiyyətində yerləşən əraziyə soxulanda iradəsiz və qeyri-təşəbbüskar, vaxtını keyf məclislərində keçirən Atabəy Özbək Gəncəyə, oradan da Naxçıvana qaçdı, sonra isə Əlincə qalasında qaçıb gizləndi. Qorxaq ərindən fərqli olaraq Mehrican xatun Tebrizi tərk etmədi, ətrafındakıları və xalqını başsız qoymadı. Onun mərdliyindən xəbər tutan və iti ağıllı, möhkəm xasiyyəti haqda eşitmiş olan Xarəzmşah Cəlaləddin Urmiyada Salmas vilayətinin Xoy şəhərinin hökmdarlığını ona tapşırırdı. Özü isə vətəninə monqollardan xilas etmək üçün ölkəni tərk etdi. Lakin vaxt keçdikdən sonra onun sədaqətsiz vəziri Atabəylər nəslini onların malik olduğu torpaqlardan məhrum edərək bu vilayəti Mehrican xatundan almaq fikrinə düşdü. Özünəməxsus ağıllı və bacarıqla Mehrican xatun öz xalqını yadelli işğalçıya qarşı mübarizəyə qaldıraraq düşməne müqavimət göstərdi və Azərbaycan torpaqlarının müstəqilliyini saxlaya bildi. Onun ağıllı, dövlət xadiminə xas olan xüsusiyyətləri xüsusən Tebrizin müdafiəsi zamanı aşkar oldu. Maraqlıdır ki, Naxçıvan şəhərinin də müdafiəsinə qadın – Cəhan Pəhlivanın qızı Cəlalyyə başçılıq edirdi; və işğalçılar biabırçılıqla geri çəkilməli olmuşdu.

Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Qara Yusifin arvadı Əleykə Könüldaş da öz qəhrəmanlığı, cəsurluğu ilə ad çıxarmışdı. Əri ilə birlikdə o, 1421-ci ildə Tebriz yaxınlığında sultan Şahruxun ordusuna qarşı döyüşlərdə fəal iştirak edirdi.

Dövlətin həyatında olduqca mühüm siyasi və diplomatik rol oynamış qadınlardan digəri Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı olan Uzun Həsənin anası Sara xatun (XV əsr) idi. Onun mürəkkəb situasiyalarda düzgün yol seçmək bacarığı, təşəbbükarlığı və göstərdiyi fəallıq nəticəsində bir sıra diplomatik danışıqlar uğurla nəticələnmişdi. Qeyri-rəsmi diplomatik missiyada Azərbaycanın Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin qızı Mehribanu Sultanım xanımın (XV əsr) xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türkiyə və Səfəvilər dövləti arasında münasibətlər kəskinləşən dövrdə hərtərəfli təhsil görmüş, qeyri-adi xeyrxahlığı, sülhpərvər xasiyyəti ilə seçilən Mehribanu xanım məktubla türk sultanının qızına müraciət edərək hər iki hökmdarın hərbi əməliyyatlardan əl çəkərək bütün münaqişəli məsələləri sülh yolu ilə həll etməsi üçün onu öz atasına təsir göstərməyə çağırırmışdı.

Şah I İsmayılın qızı, Şirvanşah Xəlilullahın arvadı Pərişan xanım (XV əsr) dövlət işində özünün çevik siyasəti ilə seçilərək Şirvan xanlığını Səfəvilər dövlətinə birləşdirmək üçün xüsusi bacarıq nümayiş etdirmişdi.

I şah Abbasın anası, Səfəvilər dövləti hökmdarının arvadı Xeyrannisə Bəyim (XVI əsr) xüsusi mərdliyi ilə seçilirdi. O, ölkəyə hücum etmiş Kırım xanlığının varisi Adil Gireyin və türk sultanının dəstələrinə qarşı döyüşlərə başçılıq etmiş və onların üzərində qələbə çalmışdı.

Öz dövrü üçün hərtərəfli təhsil görmüş Məhsəti Gəncəvinin (XII əsr) şəxsiyyəti xüsusi diqqət yaradır: onun poetik irsi ilə tanışlıq şairənin riyaziyyat, astronomiya, bir sıra humanitar elmlər, o cümlədən fəlsəfə sahəsindəki biliyindən xəbər verir. O həmçinin gözəl şahmat oynayırdı və musiqiçi idi.

Məhsəti mövcud ictimai münasibətlərin tənqidi ilə çıxış edir, dünyada ədalətsizliyin hökm sürdüyü, xalqın isə pis vəziyyətdə yaşamasından, istedadı, bilik və rəşadəti olanların ağır taleyindən yazırdı. Dövrünün digər mütəfəkkirləri kimi Məhsəti də ehtimal edirdi ki, öyüd-nəsihət vasitəsi ilə hökmdarları ədalətə, xalqın qayğısına qalmağın vacibliyinə istiqamətləndirmək olar.

Məhsətiyə görə, insan öz prinsipləri və arzusuna müvafiq həyat keçirməlidir. O özü həyatı sevən insan idi və özünün humanist, həyatı tərənnüm edən yaradıcılığı, öz rübailəri ilə bu həyatda gümrah və şən yaşamağa çağırırdı, çünki öləndən sonra yaşamaq mümkün deyil və bu dünyadakı həyat isə çox sürətlə ötüb keçəndir.

Məhsətinin təsəvvüründə insan maddi və mənəvi başlanğıcların sarsılmaz vəhdəti, bədən və ruhun üzvi birliyi.

Məhsətinin nikbin mövqeyi antropoloji istiqamətli olaraq, öz dövrü üçün sosial əhəmiyyətli idi, çünki rəhbərlik edən qanunlara rəğmən insanları həyatın, varlığın sevincinə, səadətə can atmağa çağırırdı.

Məhsəti poeziyası ruhuna görə xalq poeziyasına əsaslanır. Məhsəti irsindən yalnız 400 rübai və kiçik həcmli bir neçə şer qalmışdır.

Onların bəzisi dərin fəlsəfi məna daşıyır və Rudaki və Xəyyamın rübailəri ilə yanaşı, Şərqi islam bölgəsinin fəlsəfə poeziyası xəzinəsinə daxil olmuşdur. Onların əsasında biz Məhsətinin fəlsəfi görüşləri barəsində mühakimə yürüdə bilərik.

Onun dünyagörüşündə üstünlük təşkil edən – bütün varlığın əsasında su, hava, torpaq və od durmasıdır; onların qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birinə çevrilməsi və müxtəlif şəkildə birləşməsi ətraf dünyanın rəngarəngliyini təşkil edir. Buna görə də Məhsəti həmin dörd elementi varlığın «əsası» kimi müəyyən edir.

Dünyada mövcud olan hadisələrin, hərəkətlərin, baş verən dəyişikliklərin səbəbinə toxunaraq, Məhsəti hər şeyin səbəbini «*özü fırlanan və hər şeyi fırladan tale*»də görür (Məhsəti. Divan, s.22,34,63,70).

Məhsətiyə görə dünya əks başlanğıcların, əks xüsusiyyətlərin və hadisələrin vəhdətidir. Özü də əksliklərin birliyini və onların bir-birini əvəz etməsini qəbul edərək, Məhsəti əksliklərin bir-biri ilə eyniliyini, onların birliyini də qəbul edir. «*Qəribədir ki, dost düşməne, gecə – gündüzə, sonra – əvvələ, pis – yaxşıya bənzəyir*» (Məhsəti, Divan, s.59).

Məhsətiyə görə hər şey müntəzəm hərəkətdədir, materiya əbədi hərəkət burulğanındadır.

Onun tutduğu mövqe rəhbər dini-mənəvi qanunlara müvafiq olmadığı üçün başqa cür səslənir və qəbul olunurdu. Məhsətinin o biri dünyaya ümidin olmaması, bütün mümkün həyat nemətlərindən bu dünyada istifadə etməyin vacibliyi barədə təbliğ etdiyi fikirlər əzabkeşlərə ölümdən sonra cənnət vəd edən dini elmə qarşı çıxırdı.

Rəhbər ideologiyanın əsas prinsip və göstərişlərini şübhə altına alan Məhsəti poeziyası cəmiyyətdə, xüsusən də ruhanilər arasında baş alıb gedən ikiüzlüyə, riyakarlığa çox incə və ağıllı formada istehza edir, antiehkam tənqidi, sosial fəallığın inkişafına yardım edirdi.

Məhsəti irsi fəlsəfi məzmunla zənginləşən dünyəvi şəhər poeziyasının – islam bölgəsinin İntibah mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan «şəhrşüba» canrının parlaq nümunəsi olaraq Azərbaycanda azad fikrin və fəlsəfi poeziyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Onun xarakterində və yaradıcılığında azadlıqsevərlik Məhsətinin poetik irsini öyrənən bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. Məhsətinin qorxmazlığı və tənqidi əzmkarlığını Avstriya şərqsünası F.Mayers də qeydə almış və yazmışdı ki, «onun bəzi rübailəri ruhanilərin daxili çirki və zahiri itaətinə qarşı yönəlmişdir. Bəzi rübailər dinə qarşı çıxır».

Dinə qarşı, mövcud əxlaq normalarına, şərə, yalana, riyakarlığa qarşı çıxmaq insandan, özü də qadından böyük cürət tələb edirdi. Məhsətinin cəsəti, azadlıqsevərliyi onun poeziyasında özünü göstərən xüsusi zövq incəliyi ilə, yumor hissi ilə birlikdə şairəyə pərəstiş hissi doğurur və təsadüfi deyil ki, şairənin həyat və yaradıcılığının ən dəqiq tədqiqatçılarından olan F. Mayer öz ciddi və geniş həcmli əsərini «Füsunkar Məhsəti» adlandırmışdır.

I Təhmasibin qızı Pərican xanım (XVI əsr) də poetik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun şeirləri «Xəqiqi» təxəllüsü ilə məşhurdur və Əbdil bəy Şirazi özünün «*Təkmilat ül-əhbar*» əsərini bu xanıma həsr etmişdi.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycan qadınları cəmiyyətin siyasi, mənəvi, ictimai və digər sahələrində mühüm rol oynamışlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Гянджели Сабир. Женщина, красота и величие души. – Б., 2001
2. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. Выпуск I. – М., 1988
3. Кон И.С. Введение в сексологию. – М., 1998
4. Мир и Эрос. Антология философских текстов о любви. – М., 1991
5. О любви и красотах женщин: трактаты о любви эпохи Возрождения. – М., 1992
6. Поэты Возрождения: Переводы. – М., 1989
7. Проблемы Азербайджанского Ренессанса. Изд. «Элм». – Б., 1984
8. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса. – М., 1993